

РОЗДІЛ IV

Історія філософії

УДК [001:1:5](092)

Роман Арцишевський

Видатний мислитель XX століття (до 150-річчя з дня народження В. І. Вернадського)

У статті висвітлено головні філософські ідеї В. І. Вернадського, які характеризують його як видатного мислителя XX ст.

Ключові слова: біосфера, ноосфера, картина світу, наука, релігія, світогляд, філософія.

Постановка наукової проблеми та її значення. В історії розвитку людської культури бувають періоди спалахів творчої енергії, унаслідок яких відбуваються революційні зміни в різних сферах духовності (духу) і з'являються десятки, а то й сотні видатних людей, імена яких навечно викарбовуються на скрижальях людської пам'яті. У європейській історії такими періодами були, зокрема, золотий вік (V ст. до н. е.) афінської (давньогрецької) культури й доба (титанів) Відродження. До таких періодів належить і срібний вік російської культури (невід'ємною частиною якої була також культура українська), вихованцем (продуктом), а певною мірою співтворцем і продовжувачем якої був і видатний учений, мислитель, історик та організатор науки, перший президент Української академії наук Володимир Іванович Вернадський (1863–1945).

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів досліджень. Син від другого шлюбу професора Петербурзького (а перед тим – Московського і Київського, філософський факультет якого він закінчив) університету Івана Васильовича Вернадського з дочкою українського поміщика (хорової співачки та педагога вокалу) Анною Петрівною Константинович, Володимир Іванович не був професійним філософом, як не були ними, до речі, і видатні мислителі доби Відродження. Їх титанічні натури не вмещалися в прокрустові ложа (жодного) вузького професіоналізму, а розкривалися (яскраво виявляли себе) в багатьох людських іпостасях. Таким був і В. І. Вернадський.

Люблячий син і брат, вірний чоловік, який до кінця життя зберіг свою юнацьку закоханість у дружину Наталію Єгорівну Старицьку (1960–1943), із якою, за його словами, він прожив «душа в душу й думка в думку» понад 56 років, і документальним свідченням чого є близько 1600 написаних до неї листів; дбайливий батько (син Георгій став професором кафедри історії Іельського університету, а дочка Ніна – лікарем-психіатром у США) і справжній друг (серед його друзів було чимало відомих і талановитих людей, зокрема А. М. Павлов, С. і. Ф. Ольденбурги, М. Драгоманов, А. Кримський, Д. Багалій, А. Корнілов, І. Гревс, Д. Шаховський, Н. Ушинський, А. Краснов, М. Василенко та інші, багатьох із яких він не тільки підтримував, а й захищав від ідеологічних звинувачень і політичних репресій); здібний учень видатних учених, серед яких були Д. Менделєєв, О. Бутлеров, М. Бекетов, В. Докучаєв, І. Сеченов, В. Петрушевський та деякі інші, і талановитий учитель (його учнями вважали себе академік О. Є. Ферсман та ін.), наставник, педагог.

Із 1897-го до 1911 р., будучи професором Московського університету, В. І. Вернадський, як пізніше згадував він сам, «брав найактивнішу участь у питаннях реорганізації академічного життя і в обговоренні правильної та потужної організації вищої школи, яку ми сподівалися тоді створити». Із 1906 р. його постійно обирали в Державну раду від вищої школи і від Академії наук, хоча, за його словами, політична діяльність його мало зачіпала, і він розглядав її як виконання морального обов'язку громадянина. У ці ж роки він був одним з ініціаторів створення Вільного академічного

союзу, який швидко охопив переважну більшість професури країни. 1917 р. тодішній міністр народної освіти кабінету О. Ф. Керенського академік С. Ф. Ольденбург запропонував йому бути одним із товаришів міністра народної освіти й завідувати відділом вищої школи та державною організацією дослідження наукових проблем. «Отже, – згадував Вернадський наприкінці свого життя, – питання правильної організації наукової і навчальної роботи мене завжди глибоко цікавили» [6, с. 284].

1885 р. він закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету Петербурзького університету. Але до вступу в університет, навчаючись у гімназіях Харкова, куди переїхала їхня сім'я, а пізніше – Петербурга, коло інтересів І. Вернадського охоплювало історію, географію, філософію, релігію, слов'янські мови. Після того як він, перебуваючи в той час із батьком у Мілані, прочитав повідомлення про циркуляр, який забороняв у Росії друкування українською мовою, і батько розповів йому про історію боротьби українців за незалежність, про одного із засновників родини Вернадських – литовського шляхтича Верна, який під час Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького перейшов на бік козаків, і про Кирило-Мефодіївське товариство, одним із керівників якого був М. І. Гулак, дядько Ганни Петрівни, Володя дуже зацікавився історією України. Ось як згадував про це пізніше він сам: «...Здається, у Мілані в газеті Лаврова «Вперед» ми з батьком прочитали про циркуляр, що забороняв у Росії друкувати малоросійською мовою. Це справило величезне враження на батька, і розмови, пов'язані з цим, сильно на мене тоді вплинули. Батько розказував історію України зовсім не так, як вона викладалася в гімназії... Повернувшись до Петербурга, я постарався ознайомитися з українською літературою. В бібліотеці батька я знайшов розрізнені томи «Основи» та інші українські видання. Я діставав українські книжки в букіністів, дещо одержував із-за кордону. (Як засвідчує один з біографів вченого, «довідавшись про те, що є багато книжок про Україну польською мовою, він сів за польський буквар і дуже скоро вивчився читати і розмовляти польською мовою» [7, с. 20] – Р. А.). Я докладно розпитував батька про Шевченка, Куліша, Максимовича, Квітку-Основ'яненка, яких він особисто знав, а також про Кирило-Мефодіївське братство, про Костомарова тощо» [6, с. 280].

Вернадський любив Україну. «...Любов до України єднала нас», – писав він про себе й А. Ю. Кримського. Він неодноразово бував і деякий час жив у Харкові, Полтаві, Симферополі (де був у 1919–1920 рр. професором і ректором Таврійського університету), організовував студентські й наукові експедиції з вивчення природних ресурсів України, улітку з 1889-го до 1918 р. із сім'єю проживав у Полтавській губернії, де мешкали батьки його дружини й де він мав маленькій хутирець на Пслі біля Шишаків. Однак найбільш плідним був київський період (1918–1919 рр.) діяльності І. Вернадського, під час якого він став *засновником*, а 27 жовтня на першому спільному зібранні Української академії наук був обраний одногосно її президентом-головою і очолив спочатку дві комісії: першу з питань, що стосувалися вчених і вищої школи взагалі в Україні, другу зі складання Статуту Української академії наук, а невдовзі й третю, яка займалася рятуванням бібліотек у маєтках поблизу Києва та заснуванням Центральної української національної бібліотеки (нині Центральна наукова бібліотека імені В. Вернадського НАН України).

Усе це дає підставу стверджувати, що В. І. Вернадський довів свою справжню любов до України не лише словами, а й своєю діяльністю. Водночас 1943 р. він відверто писав: «завжди, майже з дитинства, свідомо ставлячись до громадського життя, яке оточувало мене, я бачу, що український струмінь не був у ньому головним» [6, с. 281]. Діяч пояснював це тим, що він «не був політиком», що політична діяльність його мало зачіпала і він «розглядав її як виконання морального обов'язку громадянина». Тому не випадково на другий же день після виборів в Академію вчений надрукував у київських газетах листа про свій вихід із Партії народної волі, членом центрального комітету якої був із самого її заснування, мотивуючи свій вчинок тим, що вважав принципово, що президент Академії наук не повинен належати до якоїсь політичної партії під час свого президенства [6, с. 290].

Головною ж причиною такої своєї аполітичності І. Вернадський уважав безмежну відданість науці. «Перше місце в моєму житті займав і займає науковий пошук, наукова робота, вільна наукова думка і творче шукання правди особистістю» [6, с. 281]. І на цьому шляху, як відомо, він зробив чи не найбільше серед учених ХХ ст.: завершив становлення геохімії і створив нову її галузь – біогеохімію; розвинув учення про біосферу й місце в ній людини, про космічну роль живої речовини, коеволуції біосфери та людини; обґрунтував перехід біосфери в *ноосферу*. Він був також одним із творців генетичної мінералогії та радіогеології, вплинув на розвиток кристалографії, ґрунтознавства, метеоретики, історії та методології науки.

Такі вагомі наукові досягнення можна пояснити не лише талантом і працьовитістю вченого, а й тим, що його робота, як відзначав він сам, проходила «у своєрідній громадській моральній оболонці, яка наклала відбиток на все моє життя, – у тісному дружному гуртку «братства»». Наука, на його думку, стала тією могутньою силою, яка може й повинна сприяти об'єднанню людства на шляху його подальшого розвитку. «Людство стало єдиним цілим, – уважав він. – Світова історія охопила, як єдине ціле, всю земну кулю, повністю покінчила з поодинокими, що мало залежали одна від одної, культурними історичними областями минулого...» [4, с. 499]. Ця щораз більша взаємозалежність людства перетворила його діяльність, що спирається на досягнення науки, у потужну геологічну силу, яка перетворює біосферу в ноосферу.

Ми живемо в епоху найбільшого перелому, зазначав учений у своїй роботі «Наукова думка як планетне явище». «Філософська думка виявилася безсилою відтворити *духовну єдність*, що зв'яже людство. Духовна єдність релігії виявилася утопією. Релігійна віра хотіла створити її фізичним насильством – не відступаючи від вбивств, організованих у формі кровопролитних війн і масових страт. Релігійна думка розпалася на багато течій. Безсилою виявилася і державна думка створити цю життєво необхідну єдність людства у вигляді єдиної державної організації. Ми стоїмо зараз перед готовими до взаємного знищення багаточисельними державними організаціями – напередодні нової різанини.

І якраз у цей час, на початок ХХ ст., з'явилася в ясній реальній формі можлива для створення єдності людства сила – *наукова думка*, яка переживає зараз небувалий вибух творчості. Це – сила геологічного характеру, підготовлена мільярдами років історії життя в біосфері» [4, с. 69].

Унікальність нашого часу, вважав він, полягає і в тому, що вперше за весь період свого існування людство (а не окремі людські спільноти, народи чи нації) стає *творцем всесвітньо-історичного процесу*: «...Вперше в історії людства ми знаходимося в умовах *єдиного історичного процесу, що охопив усю біосферу планети*» [4, с. 88]. Об'єктивною передумовою цього є також щораз більша *взаємозалежність* (екологічна, ресурсна, енергетична, фінансово-економічна, інформаційна та ін.) *сучасного людства*.

У цій ситуації людина «вперше реально зрозуміла, що вона житель *планети* і може – повинна – мислити й діяти в новому аспекті, не лише в аспекті окремої особи, сім'ї чи родини, держав або їх союзів, а й у *планетному аспекті*. Вона, як і все живе, може мислити та діяти в планетному аспекті тільки у сфері життя – у *біосфері*, у визначеній земній оболонці, з якою вона нерозривно, закономірно пов'язана й вийти з якої вона не може» [4, с. 35].

Оскільки розвиток науки має загальнолюдське значення, то люди, які беруть у ньому участь, роблять спільну справу, незалежно від того, до якої нації вони належать або в якій країні живуть. Це стосується співпраці і українських та російських учених (як і взагалі діячів культури), яка була плідною впродовж останніх століть [1, с. 136], і їхніх зв'язків із зарубіжними вченими. Сам В. І. Вернадський у різний час брав участь у роботі десятків наукових установ різних європейських країн, зокрема в лабораторії М. Складовської-Кюрі, був почесним членом багатьох європейських університетів, плідно співпрацював із відомими вченими цих країн. Одним із прикладів такої співпраці може слугувати історія введення поняття «ноосфера». «Уявлення про ноосферу, – згадував І. Вернадський, – правильно ввів у 1927 р. філософ (бергсоніанець) і математик Е. Ле Руа, з прийнятого ним мого уявлення про біосферу, як він на це вказує... В цій філософській книжці (лекції в College de France) його міркування, що стосуються природознавства, належать не тільки йому, а й видатному геологу і палеонтологу, його другові Тейяр де Шардену, який тепер науково працює в Китаї» [6, с. 281].

Новаторство й плідність наукової діяльності В. І. Вернадського можна пояснити також використанням ним нових методологічних підходів, які пізніше отримали назву комплексного та системного. Швидке зростання у ХХ ст. наукового знання стирає межі між окремими науками. Учений зазначав: «Ми все більше спеціалізуємося не в науках, а в *проблемах*. Це дає можливість, з одного боку, надзвичайно заглиблюватися в явище, що вивчається, а з іншого – розширювати охоплення його в усіх аспектах» [4, с. 73]. А 1920 р. в одному зі своїх численних нарисів «Про важливість охоплення явищ в їх цілісності» він зазначав: «Мене вже давно дивує відсутність прагнення охопити Природу як ціле в області емпіричного знання, де ми, однак, можемо це зробити. Ми нерідко даємо просте зібрання фактів і спостережень там, де ми можемо дати ціле» [4, с. 411].

Відповідно до положення про єдність природи, учений порушив питання про важливість і можливість *цілісного* її відтворення і в теоретичній свідомості. На його думку, формою такого цілісного

відображення дійсності є науковий світогляд, у якому окремі явища «об'єднуються разом як частини одного цілого, і врешті-решт виходить одна картина Всесвіту, Космосу, в яку входять і рух небесних світил, і будова найдрібніших організмів, перетворення людських суспільств, історичні явища, логічні закони мислення або нескінченні закони форми і числа, що даються математикою» [2, с. 43]. Науковий світогляд «є створення і вираження людського духу; нарівні з ним виявом тієї ж роботи служать релігійний світогляд, мистецтво, суспільна й особиста етика, соціальне життя, філософська думка або споглядання», які є різними виявами людського духу, тісно сплетені між собою і можуть бути розділені тільки в уяві [2, с. 39]. Цей світогляд формується на основі всіх галузей науки, але далеко не всі наукові проблеми й факти мають при цьому однаково важливе значення, а лише ті, які сприяють формуванню цілісного бачення світу [2, с. 36–38].

Разом із розвитком науки й суспільства постійно розвивається і науковий світогляд, який усе повніше охоплює і розкриває існуючу дійсність, але він ніколи не може бути чимось завершеним і не є її абсолютним аналогом. Відтворення світу в усій його повноті та складності – це лише далекий ідеал, до якого прагне наука. В дійсності ж в кожному епоху істинне і правильне тісно переплітається з позанауковими елементами, які ввійшли в нього з релігії, філософії, мистецтва і самого життя або є своєрідними рихтуваннями у процесі зведення наукової будівлі. Науковий світогляд не є науково істинним уявленням про Всесвіт – його ми не маємо. Він складається з окремих відомих нам наукових істин, із поглядів, виведених науковим шляхом, через дослідження матеріалу, історично засвоєного науковою думкою, з концепцій релігії, філософії, життя, мистецтва, що ввійшли в науку ззовні, – концепцій, оброблених науковим методом; з іншого боку, в нього входять різноманітні чисто фіктивні створення людської думки – рихтування наукового пошуку [2, с. 68–69].

Цікавою є також думка В. І. Вернадського про те, що науковий світогляд розвивається завжди в тісній взаємодії з іншими сторонами духовного життя людства у сфері релігії, філософії, мистецтва, суспільної психології, які тісно сплетені між собою і можуть бути розділені лише уявно. А це означає, що вони не виключають, а взаємодоповнюють одна одну [2, с. 50–55]. Неодноразово, як й інші видатні вчені ХХ ст. (А. Ейнштейн, М. Борн та ін.), він указував на плідність і обов'язковість взаємодії науки та філософії у виробленні універсальної картини світу й у їх спільному розвитку [2, с. 51].

Найбільш радикальні зміни в науковому світогляді відбуваються, за словами вченого, під час наукових революцій. Але спочатку нові світоглядні ідеї та погляди не сприймає більшість людей, яким важко відмовитися від усталених поглядів на світ. Тому саме школа, освіта, запроваджуючи новий світогляд серед позбавленої застарілих стереотипів молоді, має надзвичайно велике значення для його поширення і утвердження [2, с. 237]. Популяризація нових наукових знань, їх переважання в демократично організованій шкільній освіті є поряд із творчою науковою роботою однією з головних передумов перетворення біосфери в ноосферу [4, с. 86].

Кожен світогляд уносив щось нове в розуміння світу й людини. Водночас він завжди спирався на ідеї та погляди, сформовані раніше, зберігав і збагачував найбільш цінні з них. Завдяки цьому між різними світоглядами існувала певна наступність. Вона давала змогу, по-перше, розширювати й уточнювати світоглядні уявлення та поняття про світ та людину, по-друге, нагромаджувати й примножувати ідеї, що мали загальнолюдське значення.

Важливо усвідомлювати й те, що виникнення нових світоглядів або якихось їх форм не приводило до повного зникнення чи усунення попередніх. Вони лише певною мірою змінювалися і переосмислювалися, як це було, наприклад, із міфологією або релігією, але продовжували існувати, збагачуючи палітру духовного життя людства. Тому й у сучасному суспільстві співіснують різні світогляди. У кожній країні є люди, які віддають перевагу тому чи тому з них. За цих умов було б неправильно протиставляти між собою різні світогляди, приводити до їх зіткнення, визнавати єдино правильним лише якийсь один із них. «Послідовник якого-небудь релігійного чи філософського вчення, – писав В. І. Вернадський, – не може вимагати, щоб те, що вважається ним безсумнівним і незаперечним, визнавалося таким самим і будь-якою іншою людиною, яка щиро і свідомо ставиться до цих питань», оскільки сьогодні час єдиною можливістю мирного співіснування та співпраці між людьми є визнання за кожною людиною права робити власний вибір та дотримуватися тих світоглядних переконань, які їй більше до вподоби. Але здійснення цього права передбачає й обов'язок кожного з нас визнавати це право за іншими, і не тільки терпимо, а й з повагою ставитися до їхнього світогляду, навіть якщо він не збігається з нашим власним світоглядом. Сьогодні важливо зрозуміти

першовартісність спільних інтересів усіх земель і ту просту істину, що розмаїття світоглядних думок та ідей – прояв духовного багатства людства. Тому ні нівелювання національних чи інших особливостей різних світоглядів, ні їх абсолютизацію не можна вважати сьогодні прогресивними та перспективними. Лише органічне поєднання у світоглядній сфері національного та загальнолюдського, локального та глобального може сприяти тіснішому об'єднанню людства й успішному роз'язанню тих надзвичайно складних проблем, які постали сьогодні і перед окремими країнами, і перед людством загалом.

І лише ті світоглядні (філософські чи релігійні) системи та вчення, які обґрунтовують самоцінність кожної людини, рівноправ'я і рівноцінність між усіма людьми, незалежно від наявних між ними індивідуальних чи групових відмінностей, потреба толерантності й терпимості в людських відносинах, можуть слугувати духовно-теоретичними засадами полікультурності. І, навпаки, ті вчення, які проповідують розбрат у суспільстві, поділяють людей за їх певними ознаками на «вищих» і «нижчих», абсолютизують винятковість окремих груп, спільностей чи культур, ставлячи їх над усіма іншими й визнаючи за ними особливі права, є перешкодою на шляху до взаємної злагоди та миру.

Послідовник якогось релігійного чи філософського вчення не може вимагати, щоб те, що вважається ним безсумнівним і неспростовним, визнавалося б таким самим і будь-якою іншою людиною, яка щиро та свідомо ставиться до цих питань, відзначав В. І. Вернадський. «Безперечно, між різними віруваннями і між різними філософськими течіями особа може робити найбільш широкий, непідвладний нічій вказівці вибір, як вона це робить в безмежному океані форм мистецтва. Довгою, багатовіковою, кривавою і повною страждань історією виробилося це переконання людства» [2, с. 58].

Висновки. Навіть із цього стислого й неповного огляду ідей видатного мислителя можна стверджувати, що вони не втратили своєї актуальності і сьогодні. Тому цілком можна погодитися зі словами про свого видатного вчителя академіка О. Є. Ферсмана: «Десятиліттями, століттями будуть вивчатися і поглиблюватися його геніальні ідеї, а в працях його – відкриватися нові сторінки, які служать джерелом нових пошуків; багатьом дослідникам доведеться вчитися його гострій, наполегливій, відчепаненій, завжди геніальній, але важко зрозумілій творчій думці; молодим же поколінням він завжди буде служити вчителем у науці і яскравим зразком плідно прожитого життя» [1, с. 135]. Плин часу лише підтверджує правильність цього судження.

Джерела та література

1. Вернадский Владимир Иванович // Величайшие люди планеты : энциклоп. справ. – Харьков : Фолио, 2008. – С. 135–138.
2. Вернадский В. И. Избранные труды по истории науки / В. И. Вернадский. – М. : Наука, 1981. – 359 с.
3. Вернадский В. И. Письма Н. Е. Вернадской (1886–1889) / В. И. Вернадский. – М. : Наука, 1988. – 304 с.
4. Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста / В. И. Вернадский. – М. : Наука, 1988. – 520 с.
5. Вернадский В. И. Письма Н. Е. Вернадской (1889–1892) / В. И. Вернадский. – М. : Наука, 1991. – 320 с.
6. Вернадський В. І. Вибрані праці / В. І. Вернадський ; пер. М. І. Кратка. – К. : Наук. думка, 2005. – 301 с.
7. Гумилевский Л. И. Вернадский / Л. И. Гумилевский. – 3-е изд. – М. : Молодая гвардия, 1988. – 255 с.

Арцишевский Роман. Выдающийся мыслитель XX столетия (к 150-летию со дня рождения В. И. Вернадского). В статье освещаются главные философские идеи В. И. Вернадского, которые характеризуют его как выдающегося мыслителя XX в. В частности, рассматриваются философские предпосылки его учения о биосфере и ноосфере, проблемы соотношения науки, философии и религии и их роли в выработке научного мировоззрения, ответственности ученых, идея целостности современного человечества и единства исторического процесса.

Ключевые слова: биосфера, ноосфера, картина мира, мировоззрение, наука, религия, философия.

Artsishevskiy Roman. Outstanding Thinker of the XXth Century (to the 150th Year of the V. I. Vernadskiy' Birth-Day). The article deals with the questions of the main V. I. Vernadskiy' philosophical ideas which characterized him as outstanding thinker of the XXth century. It is considered the philosophical preconditions of his studies about biosphere and noosphere, the problems of correlation among science, philosophy and religion, its role in working out the scientific world outlook, scientist' responsibility, the idea of integrity of modern mankind and unity of historical process.

Key words: biosphere, noosphere, picture of the world, world outlook, science, religion, philosophy.

Стаття надійшла до редколегії
19.03.2013 р.